

Розходження: Наслідки російсько-української війни на пострадянському просторі

Пал Дунай

Колишній викладач Європейського центру досліджень у галузі безпеки ім. Джорджа Маршалла, <https://www.marshallcenter.org>

Анотація: Повномасштабна війна, розв'язана Російською Федерацією проти України 24 лютого 2022 року, почалась через хибні уявлення про велику стратегію, що лежить в її основі. Тривалий конфлікт поставив перед важким вибором держави колишнього Радянського Союзу, які підійшли до нього із сумішшю раціонального розрахунку та емоцій, розглядаючи його як конфлікт між двома колись братніми країнами. Хоча Росія зберігає неабиякий вплив, а деякі держави залежать від неї як від гаранта безпеки, спільна думка десяти держав полягає в тому, що могутність і вплив Росії слабшають. Отже, вони очікують, що Росія приділятиме менше уваги регіональним партнерам, виділятиме на них менше ресурсів, а тісний зв'язок із Росією загострить відносини з іншими важливими гравцями, особливо на Заході. Через вплив Росії сім із десяти держав не приєдналися однозначно ні до Заходу, ні до Москви. Багатостороння співпраця в таких організаціях, як ОДКБ та ЄАЕС, і раніше буксувала через украй централізовану структуру, а зараз ці держави явно опинились у глухому куті. Незважаючи на вплив Росії, що частково пояснюється економічною нерівністю, на теренах колишнього Радянського Союзу відбувається швидкий поділ. Деякі гравці дистанціюються та відсторонюються швидше, ніж раніше, що призводить до зміни геополітичного ландшафту.

Ключові слова: дезінтеграція, Росія, Україна, російсько-українська війна, держави колишнього СРСР.

*Росія не така сильна, як виглядає, але й не така слабка, як здається.*Вінстон Черчилль¹**Вступ**

Війни змінюють плин історії та часто знаменують початок нових епох. Коли Володимир Путін, як президент Росії, вирішив розпочати війну проти України, він навряд чи передбачав весь масштаб наслідків. Він гадав, що бойові дії спричинять не довгу і жорстоку боротьбу, а кілька днів зіткнень, можливо, «трохи гірше», ніж у Криму 2014 року. Його рішення виходило з необґрунтованої загальної стратегії, яка не спиралась на адекватну військову стратегію. Тому військовим довелося адаптуватися на ходу, а розробка працюючих стратегій зайняла чимало часу. Майже через два роки після початку війни стало ясно, що вихідні уявлення були принципово хибними. Схоже, ми бачимо війну на виснаження, у якій задіяні величезні ресурси двох країн і тих, хто їх підтримує. Враховуючи асиметрію у розмірі та потужності двох сторін, зовнішня підтримка стає більш важливою для сторони з обмеженими ресурсами. Обидві сторони залежать від зовнішньої допомоги: Україна отримує підтримку від колективного політичного Заходу, а Росія спирається на низку країн, серед яких Іран, Північна Корея і, можливо, Китай. Це допомагає пом'якшити дисбаланс між двома сторонами, але створює асиметричну зовнішню залежність. Росія очікує, що зовнішня підтримка України згодом ослабне, що призведе до її перемоги в конфлікті. І навпаки, Україна сподівається, що успішний опір викличе хвильовий ефект у внутрішній політиці Росії, послабивши режим Путіна, і зрештою забезпечить їй перемогу.

Початкові очікування Москви зламати опір України та встановити маріонетковий режим, лояльний Росії, очевидно, провалилися. Проте надії Росії на окупацію значної частини Східної та Південно-Східної України справдилися. Після анексії Криму (включаючи Севастополь) у 2014 році Росія у вересні 2022 р. оголосила про анексію ще чотирьох областей України: Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької, загальною площею 135 861 кв. км. Це приблизно 22,5% території України. З усього населення України в 44,4 млн. осіб (включаючи Крим та всі інші території, анексовані у 2022 році), у цих п'яти територіальних утвореннях проживало 10,95 млн. осіб, або 24,8% населення². Без сумніву, дії Росії – від спроби позбавити Україну політичної незалежності до порушення її територіальної цілісності та анексії понад 22% її території – є порушенням міжнародного права. Відповідно до пункту 4 статті 2 Статуту ООН, обидві ці дії суперечать

¹ Цей вислів приписують різним діячам, найчастіше – Вінстону Черчиллю, а також Шарлю-Морису де Талейрану та Клеменсу фон Меттерніху.

² Офіційні українські дані за 2020 рік, крім Криму – за 2013 (останній рік перед анексією цієї території РФ).

фундаментальному принципу міжнародного права: забороні погрози силою або її застосування.

Зрозуміло, що Україна та Росія переслідують протилежні цілі у цьому конфлікті. Україна прагне відновити свою територіальну цілісність, забезпечити повну повагу до свого суверенітету та зберегти свободу вибору міжнародних альянсів, включаючи можливість вступу до НАТО та ЄС, а Росія намагається взяти під контроль анексовані частини української території, зберегти вплив на Україну та не допустити її приєднання до НАТО та ЄС.

Безперечно, нинішній конфлікт між Росією та Україною ставить міжнародне співтовариство перед чітким вибором: або виправдати, або засудити російську агресію. Враховуючи кричущі порушення міжнародного права та суверенітету України, рішення має бути відносно простим. Не те щоб нічого подібного ніколи не відбувалось – наприклад, так вчинив Саддам Хусейн 2 серпня 1990 року, коли Ірак порушив суверенітет іншої держави-члена ООН, Кувейту. Не дивно, що переважна більшість держав голосувала за осуд кожного разу, коли це питання ставили на голосування на надзвичайній спеціальній сесії Генеральної асамблеї ООН (оскільки Росія наклала б вето на будь-яку резолюцію Ради безпеки ООН). Також важливо відзначити, що п'ять-сім держав, які голосували проти резолюцій Генеральної асамблеї, були передбачуваною і не надто привабливою групою. Прихильників у Росії було дуже мало. До них завжди належали Білорусь, Північна Корея та Сирія; у двох випадках – Еритрея та Нікарагуа, а одного разу до них приєдналася Малі. Число тих, хто утримався, коливалось від 32 до 35, а ще 10-12 держав не брали участі в голосуванні. Однак коли резолюція виходила за межі простого засудження, картина змінювалася. Так сталося, коли йшлося про позбавлення Росії членства в Раді ООН з прав людини або про компенсацію за військові збитки. У цих випадках підтримка скорочувалась, а кількість тих, хто утримався, різко зростала. Але в обох випадках підтримки цієї пропозиції було достатньо для ухвалення резолюції.

У цій статті розглянуто один важливий аспект наслідків війни, яка на момент написання палає вже майже два роки. Йдеться про наслідки російської агресії на так званому пострадянському просторі – у дванадцяти республіках³, що входили до складу СРСР покоління тому. Близькість десяти цих держав до обох воюючих сторін у поєднанні з їхніми історичними економічними зв'язками, спільною інфраструктурою, мовою («мова міжнаціонального спілкування» у всіх цих країнах), а також глибокими культурними та людськими зв'язками означає, що нинішня війна безпосередньо впливає на них більшою мірою, ніж на інших. Близькість до конфлікту має як плюси, так і мінуси. Там можуть відкрито говорити про збитки, завдані війною, але неохоче обговорюватимуть вигоди, які вони можуть отримати, зображуючи себе в першу чергу жертвами обставин, але не визнаючи якихось переваг їхнього становища.

³ З Російською Федерацією та Україною, але без Естонії, Латвії та Литви.

Схема голосування 12 колишніх радянських республік на Генеральній Асамблеї ООН відрізнялась від моделі голосування інших членів ООН, що включає 193 держави. Три країни – Грузія, Молдова та Україна – послідовно голосували за ці пропозиції, підтримавши переважну більшість, тоді як Білорусь та Росія завжди голосували проти цих пропозицій. Інші сім країн або утримувалися, або не брали участі в голосуванні (див. Табл. 1). Більшість продемонструвала небажання приймати чиясь сторону, що опосередковано вказує на дипломатичний тиск із різних сторін. Це зрозуміло, адже Росія намагалась не допустити тотального засудження своєї агресії. На її «задньому дворі» сім держав послідовно уникали приймати чиясь сторону, частково погоджуючись із цілями Росії.

Росія розпочала повномасштабну агресію 24 лютого 2022 року за сприятливих для неї умов на пострадянському просторі та всередині країни. Ряд колишніх радянських республік, особливо Білорусь, стали більш залежними від Росії. Білорусь, чий президент Олександр Лукашенко отримав підтримку від Росії для збереження влади після сфальсифікованих президентських виборів 9 серпня 2020 року, багато в чому спиралася на Росію. У Закавказзі Росія зміцнила свій вплив, посприявши припиненню війни між Вірменією та Азербайджаном у 2020 році та розмістивши великий миротворчий контингент для спостереження за припиненням вогню у Нагірному Карабаху⁴. Хоча принципові розбіжності між Росією та Грузією збереглися, уряд у Тбілісі проводить прагматичну політику та прагне деескалації. У Центральній Азії низка держав відчула, що їхня безпека ослабла з поверненням до влади Талібану в серпні 2021 року, і були зацікавлені у військовій допомозі Росії. Так було в Киргизстані й Таджикистані, де пройшли контртерористичні навчання за участю Росії. Схожа ситуація склалась і в Узбекистані, який був зацікавлений у збереженні відносин з Афганістаном, незважаючи на небажану зміну режиму в цій країні 2021 року. Казахстан мав свої причини бути вдячним Росії, оскільки війська ОДКБ допомогли навести лад у цій країні 6-19 січня 2022 року. Понад дві третини військ були російськими, і жодне рішення в організації не могло бути прийняте без активної участі Москви. Туркменістан також потеплішав у відносинах із Росією. Загалом складається враження, що Москва мала добрі можливості отримати підтримку інших колишніх радянських республік, за винятком Молдови та України.

⁴ Як буде показано нижче, Росія втратила цю перевагу трьома роками пізніше, коли Азербайджан отримав повний контроль над Нагірним Карабахом, і присутність російських миротворців стала непотрібною.

Таблиця 1. Голосування 12 держав колишнього СРСР на 11-й надзвичайній спеціальній сесії ГА ООН (на основі даних ГА ООН – 2 жовтня 2023 р.).

	11/1	11/2	11/3	11/4	11/5	11/6
Вірменія	Утрималась	Утрималась	Не голосувала	Утрималась	Утрималась	Утрималась
Азербайджан	Не голосував	Не голосував	Не голосував	Не голосував	Не голосував	Не голосував
Білорусь	Проти -	Проти -	Проти -	Проти -	Проти -	Проти -
Грузія	За +	За +	За +	За +	За +	За +
Казахстан	Утримався	Утримався	Проти -	Утримався	Утримався	Утримався
Киргизстан	Утримався	Утримався	Проти -	Утримався	Утримався	Утримався
Молдова	За +	За +	За +	За +	За +	За +
Росія	Проти -	Проти -	Проти -	Проти -	Проти -	Проти -
Таджикистан	Утримався	Утримався	Проти -	Утримався	Утримався	Утримався
Туркменістан	Не голосував	Не голосував	Не голосував	Не голосував	Не голосував	Не голосував
Україна	За +	За +	За +	За +	За +	За +
Узбекистан	Не голосував	Утримався	Проти -	Утримався	Утримався	Утримався

11/1 Агресія проти України (прийнята: 141 за, 5 проти, 34 утрималися – 13 не голосували)

11/2 Гуманітарні наслідки агресії проти України (прийнято: 140 за, 5 проти, 38 утрималися – 10 не голосували)

11/3 Призупинення членства Російської Федерації у Раді ООН з прав людини (прийнято: 93 за, 24 проти, 58 утрималися – 18 не голосували)

11/4 Територіальна цілісність України: захист принципів, закріплених у Статуті ООН (прийнята: 143 за, 5 проти, 35 утрималися – 10 не голосували)

11/5 Сприяння здійсненню правового захисту та забезпеченню відшкодування збитків у зв'язку з агресією проти України (прийнято: 91 за, 13 проти, 70 утрималися – 19 не голосували)

11/6 Принципи Статуту ООН, що лежать в основі досягнення всеосяжного, справедливого та міцного миру в Україні (прийнято: 141 за, 7 проти, 32 утрималися – 13 не голосували)

Хоча всередині країни популярність путінського керівництва зменшилась після 2018 року, коли додатковий сплеск популярності, викликаний анексією Криму в 2014 році, вичерпався, а мляве зростання економіки через монополізм, стагнацію та корупцію вдарило по більшій частині населення, ситуація залишалась керованою. Після пандемії COVID економіка прийшла в норму і продемонструвала зростання на 4,75% у 2021 році. Президент перебував у середині свого терміну і міг з упевненістю розраховувати на те, що залишиться при владі, особливо за відсутності вільних і справедливих виборів і на тлі все більших фальсифікацій.

Війна не мала стати несподіванкою для пострадянських держав. Деякі, наприклад, Білорусь, імовірно, були офіційно поінформовані, оскільки Росія використала її територію для початку військової операції. Питання в тому, чи знали про це інші держави, залишається відкритим, хоча швидке виведення військ країн-учасниць ОДКБ з Казахстану могло послужити певним сигналом. Оскільки країни НАТО були проінформовані про майбутню агресію у листопаді 2021 року, не можна виключити, що деякі колишні радянські держави теж отримали натяки на те, що станеться.

Як відреагували на війну колишні радянські республіки? Коли почалась війна, пострадянські держави спочатку поводитись обережно і вичікувально. Вони не хотіли псувати стосунки з жодною зі сторін і чекали, що буде далі. Потім вони побачили, що ця війна надовго, оскільки Росія не реалізує свою первісно заявлену кінцеву стратегічну мету «денацифікації та демілітаризації» України шляхом встановлення проросійського маріонеткового режиму і, таким чином, позбавлення України політичної незалежності, що є актом порушення державного суверенітету, як і захоплення, окупація, анексія частини (чи всієї) території суверенної держави. Більшість країн, які не побажали зайняти однозначну позицію – 7 із 12 – обрали скромну роль. Це дозволило міжнародній спільноті подумати про реальні події та спробувати вплинути на них у потрібному напрямку, що вилилось у серію різних дій та заяв.

Реакція держав колишнього СРСР

Білорусь

Якщо не обмежуватися двома воюючими сторонами, то підхід Білорусі був досить прямолінійним. Вона підтримала Росію у міжнародній дипломатії, зокрема, проголосувавши на надзвичайній спеціальній сесії Генеральної асамблеї ООН. Крім того, Білорусь надала свою територію для агресії, впустивши на початку вторгнення близько тридцяти тисяч російських вояків. Сам факт, що Білорусь дозволила використати свою територію для агресії, зробив країну агресором, оскільки «дія держави, що дозволяє, щоб її територія, яку вона надала у розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для здійснення акту агресії проти третьої держави»⁵, вже є актом агресії. У подальшій допомозі з цією кваліфікацією не було потреби. Це означає, що надання військ чи озброєння та техніки не змінило б міжнародно-правову оцінку ролі Білорусі. Але Мінськ ще й надав свої військові аеродроми для логістики та поставив велику кількість зброї, включаючи танки Т-72 і тисячі тонн боєприпасів. На початку війни її територія, з майже 1100-кілометровим кордоном з Україною, використовувалась для ракетних обстрілів, зокрема Києва. Оскільки Білорусь має спільний кордон із трьома країнами НАТО – Латвією, Литвою та Польщею – передове розгортання

⁵ Див. «Определение агрессии, Резолюция ГА ООН 3314 (XXIX)», 14 декабря 1974, ст. 3(f), https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml.

також створювало загрозу цим державам і НАТО загалом. Це досягалось як традиційними, так і нетрадиційними засобами. Варто зазначити, що Білорусь у 2021 році розмістила нелегальних мігрантів на кордоні з Польщею та провокувала свого західного сусіда, змусивши його вирішувати гуманітарні проблеми та вживати заходів безпеки. Після очевидного провалу цього зловісного плану Білорусь становила загрозу через передове розгортання звичайних збройних сил і, можливо, російської тактичної ядерної зброї; розміщення, хоч і тимчасово, бійців групи Вагнера після заколоту 24 червня 2023 року; посилення військової активності у прикордонній зоні, включаючи порушення повітряного простору Польщі білоруськими гелікоптерами⁶. Нестабільність ситуації обумовлюється важливістю так званого Сувалкського коридору між Білоруссю та Калінінградською областю Російської Федерації. Спроба окупувати його і таким чином створити сухопутний коридор між Білоруссю та Росією стала б агресією проти країн НАТО, що дуже необачно з боку Росії. Але це створює серйозний стратегічний ризик. Таким чином, ми бачимо класичну дилему: низька імовірність, але високий стратегічний ризик означає, що Альянс не може ігнорувати такий сценарій і повинен реагувати на нього.

І це попри те, що Російська Федерація теж має сухопутний кордон із цими трьома державами. Окрім очевидної стратегічної переваги розміщення військ ближче до території країн НАТО, це вказує на залежність Білорусі від Росії. Однак підтримка президента Лукашенка не була безмежною. Білорусь не надала військ, імовірно, із внутрішньополітичних причин. Зрозуміло, що оскільки Лукашенко лише нещодавно відновив контроль над країною після кількох місяців масових демонстрацій проти фальсифікації виборів у серпні 2020 року, президент не хотів ризикувати. Ризики могли бути пов'язані з потенційними військовими втратами, які спровокували б непередбачувані процеси. Крім того, збройні сили Білорусі відносно невеликі – це близько 45 тисяч військовослужбовців, лише невелика частина (5-10 тисяч) з яких вважається добре навченою. Підтримка війни у суспільстві залишалася обмеженою. Були випадки диверсій з боку співробітників Білоруських залізниць, щоб завадити постачанню російських військ, які напали на Україну⁷.

Підпорядкування Білорусі Росії не залишало президенту Лукашенку місця для маневру. Це відбилось на його риторичі – іноді він робив радикальніші заяви, ніж його російський колега. Він висловлював жаль, що повномасштабну війну проти України не було розпочато ще у 2014 році,

⁶ “Why Are Tensions Mounting on the Belarus-Poland Border?” *BBC*, August 10, 2023, <https://www.bbc.com/news/world-europe-66410230>.

⁷ RFE/RL Belarus Service, “Belarusian ‘Railway Guerrilla’ Handed 13 Years in Prison,” *Radio Free Europe/Radio Liberty*, January 9, 2023, <https://www.rferl.org/a/belarus-railway-guerrilla-13-year-prison/32215523.html>.

коли та була до неї не готова⁸. Такі дії, можливо, скоординовані з Москвою, тривали і на деяких міжнародних зустрічах, де представник Білорусі був більш радикальним і критичним до Заходу, ніж Росія⁹.

Важливо знати, чи винагородили Білорусь за її лояльність. Якщо виходити з того, що президент Лукашенко опинився у величезних боргах через «підтримку та допомогу» Росії, яка допомогла йому пережити важкі часи після серпня 2020 року, можна зробити висновок, що прийшов час платити. Однак, як ми знаємо, президент Лукашенко ніколи не втрачав можливості обдурити свого головного партнера. Тим не менш Лукашенко усвідомлює, що поле для його маневру дуже обмежене, а Росія, незважаючи на нинішні труднощі, має величезний економічний вплив на його режим. З колапсом білоруського експорту на Захід та значним скороченням експорту в Україну монопольне становище Росії, особливо у критичному секторі вуглеводнів, ще більше зміцнилося. Регулярний потік доходів від імпорту сировини нафти й газу з Росії, їх переробки та експорту продукції на Захід поступився місцем імпорту з Росії та реекспорту продуктів переробки до Росії. Однак ця переорієнтація супроводжувалася спадом білоруської економіки загалом. Скорочення сповільнилося з 5,2% до 4,7% в кінці 2022 року, коли режим пристосувався до санкцій. Тим не менше, залежність від Росії ще більше зросла, і Росія без вагань встановила ряд правил для свого слабшого партнера, включаючи нову податкову угоду, що передбачає непряме оподаткування¹⁰. Зіткнувшись із серйозними економічними труднощами, Білорусь спробувала диверсифікувати свої зовнішньоекономічні зв'язки. Під час візиту президента Лукашенка до Пекіна було домовлено про нові китайські інвестиції на суму 3,5 млрд. доларів США¹¹. Другий візит до Китаю менш ніж за рік, з чітким акцентом на промислове співробітництво та розширення Китайсько-білору-

⁸ Zoya Sheftalovich, "Belarus' Lukashenko: 'The Only Mistake We Made' Was Not Finishing off Ukraine with Russia in 2014," *Politico*, June 2, 2023, www.politico.eu/article/belarus-alexander-lukashenko-mistake-not-invade-ukraine-russia-2014-vladimir-putin/.

⁹ Див. "Выступление заместителя Министра иностранных дел Беларуси Ю.Амбразевича на заседании Совета министров иностранных стран ОБСЕ (30 ноября 2023 г., Скопье)", <https://mfa.gov.by/press/statements/d63177bddfb1fb8.html>, і "Выступление Министра иностранных дел Российской Федерации С.В.Лаврова в ходе 30-го заседания СМВД ОБСЕ, Скопье, 30 ноября 2023 года", https://mid.ru/en/foreign_policy/news/1918477/.

¹⁰ Maxim Samorukov, "The Importance of Being Russian: Can Belarus Survive the Kremlin's War Against Ukraine?" *Carnegie Politika*, November 3, 2022, <https://carnegieendowment.org/politika/88317>.

¹¹ Президент Республики Беларусь, "Завершился государственный визит Александра Лукашенко в Китайскую Народную Республику", 2 марта 2023, <https://president.gov.by/ru/events/zavershilsya-gosudarstvennyy-vizit-aleksandra-lukashenko-v-kitayskuyu-narodnuyu-respubliku>.

ського індустріального парку, продемонстрував усю обмеженість односторонньої залежності Мінська від Москви¹². Експорт з Білорусі до Китаю справді виріс з початком війни Росії проти України, особливо сільськогосподарської продукції та добрив, що разом дало 1,4 млрд. доларів США із загальної суми 1,6 млрд. доларів США¹³. Але це не могло компенсувати вирішальну роль Росії як економічного партнера.

Приклад Білорусі показав, що російська агресія проти України не залишила Мінську вибору, оскільки той має найтісніші конституційні відносини та економічну (взаємо)залежність із Москвою. Однак ця залежність ґрунтується не лише на цих факторах, а й на зростаючій ізоляції Мінська, зумовленій довгостроковою політикою країни, особливо після фальсифікації виборів у серпні 2020 року. Спроби зменшити цю тяжку залежність від Росії, швидше за все, не дадуть результату.

Молдова

Молдова – друга колишня радянська республіка, яка не належить до окремого субрегіону на колишньому радянському просторі. Це одна з найменших і найбільш необхідних колишніх радянських республік у Європі, географічно «затиснута» між Україною та Румунією: перша є пострадянською державою, а друга – член ЄС і НАТО. Молдову безпосередньо зачепила нинішня агресивна війна проти України. Якби Росія досягла своєї первісної мети – позбавити Україну політичної незалежності та встановити проросійський маріонетковий режим, ситуація в Молдові значно погіршилась би. Оскільки з того часу початкові цілі «великої стратегії» Росії відійшли на другий план, поступившись місцем більш реалістичній та обмеженій військовій меті завоювання території України, безпосередні екзистенційні завдання Молдови теж змінилися. Однак якийсь час Молдова справедливо побоювалася, що Росія може вийти на її східний кордон, а потім спробувати створити в Придністров'ї незалежну псевдодержаву, анексувати цю територію або навіть розглянути можливість окупації всієї Молдови. Ці моделі вже застосовувались у недавній російській історії: перша була використана в Абхазії та Південній Осетії, друга – у Криму та чотирьох областях України, анексованих Росією у вересні 2022 року. Крім словесних попереджень, щоб Молдова не загрожувала російським військам у Придністров'ї, міністр закордонних справ Росії Сергій Лавров підкреслив, що “будь-які дії, що наражають на безпеку наших військовослужбовців, будуть розглядатися відповідно до міжнародного права як напад на

¹² “Chinese-Belarusian Presidents Pledge to Enhance Ties,” *Xinhua*, December 4, 2023, <https://english.news.cn/20231204/160174440a844fb99ea1c2c71d6d20dd/c.html>.

¹³ Pavel Slunkin et al., “Belarus Change Tracker, December 2022 – February 2023” (Friedrich Ebert Stiftung, 2023), 16, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/belarus/20148-20230322.pdf>.

Російську Федерацію”¹⁴. Москва також намагалася дестабілізувати Кишинів, використовуючи відомі гібридні методи, включаючи вплив на ЗМІ та на урядовців Молдови, а також підбурення невдоволення та демонстрацій. Ці дії призвели до змін у складі уряду¹⁵ та серії демонстрацій проти керівництва країни. Проте урядової кризи вдалося уникнути. Були успішно зібрані докази зовнішнього фінансування антиурядових демонстрацій¹⁶. Керівництво зберегло прозахідний курс, скориставшись Угодою про асоціацію з ЄС (включаючи Угоду про поглиблену та всеосяжну вільну торгівлю), що дозволило збільшити торгівлю Молдови із Заходом¹⁷ і, що не менш важливо, знизити її енергетичну залежність та ліквідувати газову залежність від Росії¹⁸. Загалом Молдова успішно знизила залежність у різних галузях, включаючи засоби масової інформації, економіку та енергетику. Кишинів скористався тим, що ці процеси почалися ще до російської агресії проти України і можуть продовжитись після неї.

Тут важливі два питання:

1. Чи зможе Молдова зберегти внутрішньополітичну стабільність і продовжити зовнішньополітичний курс 2020 року? Немає жодних сумнівів у тому, що Росія не полишить спроб підірвати все ще слабку соціально-політичну єдність Молдови. Однак Молдова, схоже, добре підготувалась і винесла уроки з десятиліть безуспішних спроб протидії російському втручання.
2. Чи продовжить країна свою програму «часткової» інтеграції із Заходом і збереже конституційний нейтралітет (згідно з пунктом 1 статті 11 Конституції), зосередившись на «інтенсивній прискореній співпраці з НАТО»¹⁹, чи піде на більш радикальний крок відмови від

¹⁴ Выступление и ответы на вопросы Министра иностранных дел Российской Федерации С.В.Лаврова перед студентами и профессорско-преподавательским составом МГИМО по случаю начала учебного года, Москва, 1 сентября 2022 года”, https://mid.ru/ru/foreign_policy/news/1828196/.

¹⁵ Pawel Kowal, “Moldova’s Escape from the East,” *GIS Reports*, May 31, 2023, <https://www.gisreportsonline.com/r/moldova-russia-east/>.

¹⁶ Rob Picheta, “Why Moldova Fears It Could Be Next for Putin,” *CNN*, February 26, 2023, <https://edition.cnn.com/2023/02/26/europe/moldova-transnistria-russia-tensions-explainer-intl/index.html>.

¹⁷ 49,3 % усієї зовнішньої торгівлі Молдови припадало на ЄС, куди у 2022 р. ішло 58,7 % її експорту. European Commission, “Moldova: EU Trade Relations with Moldova – Facts, Figures, and Latest Developments,” https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/countries-and-regions/moldova_en.

¹⁸ Alexander Tanas, “Moldova No Longer Needs Russian Gas, Minister Says,” *Reuters*, March 16, 2023, <https://www.reuters.com/business/energy/moldova-no-longer-needs-russian-gas-minister-says-2023-03-16/>.

¹⁹ Anca Grădinaru, Cristina Popușoi, “Interviu Ministrul de externe moldovean, la Vilnius: Apropierea Ucrainei de NATO va ajuta R. Moldova sa ramana stabila,” *Europa Libera Romania*, July 11 2023, <https://romania.europalibera.org/a/interviu-nicu-popescu-la->

свого нейтралітету? Росія, безперечно, розцінить подібний крок як провокацію, що означатиме, що Молдова та її партнери більше не бачать необхідності в прагматичних кроках і готові прямо протистояти Росії.

Південний Кавказ

Три країни Закавказзя – Вірменія, Азербайджан та Грузія – складають «строкатий конгломерат». Членство Вірменії в ОДКБ та ЄАЕС передбачає тісний зв'язок з Російською Федерацією, яка відіграє провідну роль у цих організаціях. Азербайджан підтримує міцну дружбу з Росією, про що свідчать стосунки двох президентів. Грузія протягом останніх двадцяти років схилилась до Заходу і п'ятнадцять років тому так само вела війну з Росією. Однак висновки на підставі виключно цих спостережень призвели б до фундаментального незрозуміння ситуації.

Грузія приєдналася до держав, котрі засудили російську агресію на Генеральній асамблеї ООН, визначивши свою позицію у конфлікті. Вірменія утрималась від голосування. Азербайджан вважав за краще не брати участі у голосуваннях. Однак при більш уважному розгляді реакції цих трьох держав на російську агресію картина виглядає менш однозначною.

Незважаючи на тісний зв'язок з Росією, Вірменія з 2018 року має багато проблем із Москвою. Напруженість у відносинах Москви та Єревана загострилась після так званої квітневої революції. Під час революції прем'єр-міністр Нікол Пашинян постійно запевняв, що зміни будуть виключно внутрішніми й не вплинуть на зовнішні відносини країни. Він чудово розумів, що Росію, яка уважно стежить за ситуацією, необхідно нейтралізувати, принаймні, у публічному дискурсі. Незважаючи на підозри Росії, їй довелося змиритися з цими змінами. Проте природа демократії привнесла елемент непередбачуваності. З розвитком подій Росія різними способами висловлювала свою підозрілість і невдоволення, хоч і ретельно вивіряла свої дії публічно. Наприклад, коли було заарештовано колишнього президента Роберта Кочаряна (нині одного з лідерів опозиції), Володимир Путін привітав його з днем народження, а міністр закордонних справ Сергій Лавров заявив, що арешт суперечить обіцянці керівництва Вірменії не «переслідувати своїх попередників з політичних мотивів»²⁰. Коли політичний альянс «Мій крок» на чолі з прем'єр-міністром Пашиняном здобув переконливу перемогу на виборах у грудні 2018 року, набравши більше сімдесяти відсотків голосів²¹, російські електронні ЗМІ три дні не наважувалися повідомити результати виборів.

vilnius-miscarea-ucrainei-spre-nato-va-ajuta-r-moldova-sa-ramana-stabila-/32499134.html.

²⁰ “Kocharian Sees ‘Serious Support’ from Putin,” *Azatutyun*, September 19, 2018, <https://www.azatutyun.am/a/29498757.html>.

²¹ RFE/RL, “Pashinian Alliance Scores ‘Revolutionary Majority’ in Landslide Armenian Win,” *Radio Free Europe/Radio Liberty*, December 8, 2018, <https://www.rferl.org/a/armenian-elections-pashinian-my-step-sarkisian-hhk/29645721.html>.

Потім ця новина з'явилась на екранах російських телеканалів. Це різко контрастувало зі звичайною практикою, коли перемоги чинного президента в колишньому Радянському Союзі оперативно, регулярно та широко висвітлюються російськими ЗМІ, часто супроводжуючись традиційними поздоровленнями від президента Росії.

Відносини ще більше погіршилися, коли у вересні 2020 року Азербайджан розпочав війну за повернення Нагірного Карабаху, який 26 років була окупувала Вірменія. Було очевидно, що ця територія перебуває під владою Вірменії незаконно. З огляду на це зрозуміло, що Росія не втрутилась у військовий конфлікт, але вірмени, частково дезінформовані власними ЗМІ, відчули себе зрадженими. На початку війни Росія ясно дала зрозуміти, що вона втрутиться на боці Вірменії тільки у випадку нападу на її власну національну територію (а не на Нагірний Карабах або сім прилеглих до нього районів, які Єреван силою окупував на початку 1990-х рр.). Цю позицію Росія зберігала протягом 44 днів бойових дій. Однак Москва уважно стежила за розвитком подій і, хоч і не брала безпосередньої участі у конфлікті, взяла на себе ключову роль у припиненні вогню²². Крім того, Росія надіслала миротворців для розведення сил двох країн та стабілізації ситуації за допомогою російського контингенту майже у дві тисячі осіб. З іншого боку, було видно, що Росія більше тяжіє до Азербайджану, ніж до Вірменії, і впливові російські електронні ЗМІ явно просуvalи цей образ.

Відносини Вірменії з Росією залишалися напруженими. Росія явно сподівалась, що Пашинян програє вибори після війни, в якій Вірменія втратила сім прилеглих районів і третину власне Нагірного Карабаху. Однак прихильники Нікола Пашиняна з невеликою перевагою виграли вибори у червні 2021 року, цього разу здобувши 53,9% голосів²³. Пашинян мав усі підстави стверджувати, що подальше відстрочення підписання угоди про припинення вогню (і, отже, визнання його поразки) призвело б до повної та майже негайної втрати всього Нагірного Карабаху. Вірменія чудово усвідомлювала межі свободи своїх дій. На початку січня 2022 року, коли Єреван головував в ОДКБ, Вірменія приєдналась до спільного рішення цієї організації «допомогти» Казахстану військовою силою у вирішенні його внутрішніх проблем.

Значний символічний крок відбувся, коли Єреван разом із Баку вирішив диверсифікувати сили, які стежили за режимом припинення вогню у Нагірному Карабаху²⁴. Це рішення вказувало на падіння майже монопольного

²² "Document: Full Text of the Agreement between the Leaders of Russia, Armenia and Azerbaijan," *commonsense.eu*, November 10, 2020, www.commonspace.eu/news/document-full-text-agreement-between-leaders-russia-armenia-and-azerbaijan.

²³ OSCE, Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR), "Republic of Armenia: Early Parliamentary Elections, 20 June 2021," ODIHR Election Observation Mission Final Report (Warsaw: OSCE, October 27, 2021), 33, https://www.osce.org/files/f/documents/5/4/502386_0.pdf.

²⁴ Проте зона відповідальності озброєної місії спостерігачів ЄС охопила весь снільний кордон Вірменії та Азербайджану. "EU Mission in Armenia, Q&A on the EU

впливу Росії. Однак Росія теж розуміла пов'язані з цим ризики. З одного боку, російські миротворці допомагали постачанню для вірменського населення Нагірного Карабаху заради уникнення гуманітарної катастрофи. З іншого боку, коли обидві сторони погодилися залучити до Нагірного Карабаху спостерігачів ЄС, Володимир Путін запросив двох лідерів до Москви, не залишивши сумнівів у ролі своєї країни у врегулюванні конфлікту²⁵. Це показало чутливість Росії до будь-якої західної присутності на території колишнього Радянського Союзу, навіть обмеженої.

Вірменія і надалі була розчарована у Росії, попри складність Нагірно-Карабахського конфлікту. За багатьма ознаками, Росія намагалась обмежити політичну незалежність Вірменії. У відповідь у Вірменії, схоже, стався стратегічний поворот, символом якого стала гуманітарна допомога Україні від дружини прем'єр-міністра Пашиняна. Прем'єр-міністр прокоментував це так: «У результаті подій в Україні можливості Росії змінилися... Наша стратегія має полягати у тому, щоб спробувати у цій ситуації максимально зменшити нашу залежність від інших»²⁶. Напруженість посилює оголошення Вірменією планів ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС) саме тоді, коли головний прокурор суду звинуватив Володимира Путіна у військових злочинах. Щоб пом'якшити потенційну шкоду, Путін вирішив за необхідне заявити, що його країна «не має проблем із Вірменією»²⁷. Очевидно, що Москва, використовуючи залишки свого впливу, що підупав унаслідок війни в Україні, намагається повернути Вірменію до послуху²⁸. Аналітики наголошують на необхідності посилення участі ЄС, щоб не допустити переростання ситуації у війну проксі²⁹.

У той час як Вірменія явно дистанціюється від надмірної залежності від Росії, Азербайджан очевидно зближився зі своїм північним сусідом. У перше десятиліття незалежності адміністрація Єльцина зберігала помітну провірменську позицію. Однак ситуація змінилась у бік більш збалансованих

Mission in Armenia/EUMA," *EUMA*, May 12, 2023, www.eeas.europa.eu/euma/qa-eu-mission-armenia-euma_en.

²⁵ Burç Eruygur, "Russian President Holds Trilateral Meeting with Azerbaijani Counterpart, Armenian Premier," *Anadolu Ajansi*, May 26, 2023, <https://www.aa.com.tr/en/world/russian-president-holds-trilateral-meeting-with-azerbaijani-counterpart-armenian-premier/2906228>.

²⁶ Gabriel Gavin, "We Can't Rely on Russia to Protect Us Anymore, Armenian PM Says," *Politico*, September 13, 2023, <https://www.politico.eu/article/we-cant-rely-russia-protect-us-anymore-nikol-pashinyan-armenia-pm/>.

²⁷ "Putin Says 'No Problems' in Russia's Ties with Armenia," *AlArabiya News*, September 12, 2023, <https://english.alarabiya.net/News/world/2023/09/12/Putin-says-no-problems-in-Russia-s-ties-with-Armenia>.

²⁸ Joshua Kucera, "Is Armenia Turning to the West?" *Radio Free Europe/Radio Liberty*, September 13, 2023, <https://www.rferl.org/a/armenia-pashinian-united-states-west-relations-russia-analysis/32591327.html>.

²⁹ George Meneshian, "Azerbaijan Exploits Vacuum on Nagorno-Karabakh," *Social Europe Newsletter*, September 27, 2023.

відносин, коли Володимир Путін визнав відносно більшу важливість Азербайджану, беручи до уваги такі фактори, як чисельність населення, ВВП та запаси вуглеводнів, крім особистих симпатій, які він міг відчувати до президентів Азербайджану. Баланс почав особливо зміщуватися на користь Баку після 2018 року, коли у Вірменії відбулися зміни, що нажахали Москву. На союз Росії з Азербайджаном також вплинула схожість режимів, яка стала не настільки очевидною у її відносинах з Вірменією після 2018 року.

Тупикова, але досить нестабільна ситуація раптово змінилась у вересні 2023 року, через три роки після 44-денної війни. 19 вересня Азербайджан розпочав стрімку «антитерористичну операцію». Російські ЗМІ зберігали колишню позицію – країна не втручатиметься у конфлікт, поки він обмежується Нагірним Карабахом. Азербайджан успішно вичавив збройні сили Вірменії з підконтрольної Вірменії частини Нагірного Карабаху, що змусило місцеве вірменське керівництво залишити регіон. Наступного дня президент Азербайджану оголосив, що його країна «відновила суверенітет»³⁰. Російська Федерація заявила про готовність виступити посередником у припиненні вогню між сторонами. Головний редактор RT Маргарита Симоньян (вірменка за походженням) нагадала Вірменії, що «ніхто ніколи не допомагав Вірменії, крім Росії. І ніхто ніколи не допоможе. Не знати цього – значить, не хотіти знати»³¹. Але зрозуміло, що ця «допомога» мала свою ціну – залежність Вірменії від Росії. З одного боку, події вересня 2023 року закрили важливу главу, оскільки тривалий конфлікт завершився. З іншого боку, це означало, що Росія більше не має впливу, як арбітр між двома сторонами, втручаючись у конфлікт.

Після війни вересня-листопада 2020 року Азербайджан розглядав різні сценарії, за яких хитке припинення вогню може знову змінитись застосуванням сили. У публіцистиці з'явилися чотири сценарії, і один із них – «Загроза терористичних актів» – послужив орієнтиром під час бойових дій у вересні 2023 року³². У Баку визнали, що Вірменія зайняла конструктивну позицію після війни 2020 року, що, безумовно, включало чи принаймні передбачало усне визнання суверенітету Азербайджану над Нагірним Карабахом. Проте вірмени були розчаровані втратою своєї де-факто держави, що спричинило

³⁰ James Kilner, "Azerbaijan's Victory Hurts a Putin Critic, but Pushes Armenia toward Western Allies," *The Telegraph*, September 20, 2023, <https://www.telegraph.co.uk/world-news/2023/09/20/azerbaijan-putin-critic-armenia-western-allies-nagorno/>.

³¹ Ismi Aghayev, Arshaluys Barseghyan, Shota Kincha, "Azerbaijan Demands Complete Surrender of Nagorno-Karabakh as It Launches Massive Offensive," *Open Caucasus Media*, September 19, 2023, <https://oc-media.org/azerbaijan-demands-complete-surrender-of-nagorno-karabakh-as-it-launches-massive-offensive/>.

³² Agil Rustamzade, "The Possibility of a New Military Confrontation between Armenia and Azerbaijan: Assessment of Risks and Threats in the Short Term," *Caucasus Strategic Perspectives* 3, no. 2 (Winter 2022): 69-80, [https://cspjournal.az/uploads/files/Summer%202022/Vol_3_IS_2_Winter2022/CSP_vol3%20issue2_Summer%202022%20Web%20\(FINAL\)%20\(2\).pdf](https://cspjournal.az/uploads/files/Summer%202022/Vol_3_IS_2_Winter2022/CSP_vol3%20issue2_Summer%202022%20Web%20(FINAL)%20(2).pdf).

посилення напруженості. Ця напруженість виявилась у блокуванні Азербайджаном Лачинського коридору, що спровокувало гуманітарну кризу в підконтрольній Вірменії частині Нагірного Карабаху. Постачання силами російських миротворців та МКЧХ дещо полегшили ситуацію, але пізніше і вони були заблоковані. Коли 19 вересня Азербайджан розпочав так звану контртерористичну операцію, у Баку виправдовували її присутністю вірменських військових та бойовиків. Обставини появи вірменських військових і бойовиків у Нагірному Карабаху незрозумілі. Ясно, що Азербайджан використав це, як один із аргументів на користь відновлення військових заходів з окупації/відновлення контролю та суверенітету над рештою території Нагірного Карабаху³³. Невідомо, чи побачимо ми колись повне та неупереджене роз'яснення цього.

Якщо розглядати кризу як можливість, то для Єревана може відкритися нова глава. Завдяки меншій залежності від Росії після вирішення Нагірно-Карабахського конфлікту у Вірменії тепер може з'явитися шанс визначити свою політичну орієнтацію. Прем'єр-міністр Пашинян нині має переважну більшість у законодавчому органі, і навіть якщо ця підтримка дещо ослабне у світлі подій у Нагірному Карабаху, її все одно може вистачити. Крім того, той факт, що наступні вибори до парламенту Вірменії заплановані не раніше 2026 року, дає достатньо часу для реалізації політичного курсу.

Однак ми можемо бути впевнені, що Росія продовжить спроби отримати зиск від невдоволення вірменського народу після Карабахського конфлікту, прагнучи насадити проросійський режим. Провідні російські ЗМІ та представники неурядових організацій навіть закликали вірмен протестувати проти уряду³⁴. Наміри Росії видає широке висвітлення демонстрацій у Вірменії російськими ЗМІ, а також заклики до дострокових виборів і неявна підтримка опозиції на чолі з колишнім проросійським президентом Робертом Кочаряном. Зрештою, майбутній політичний курс Вірменії залежатиме від вірменського народу та динаміки співвідношення різних політичних сил. Поки що неясно, чи продовжить Вірменія прозахідний курс, чи повернеться до багаторічної політики залежності від Росії. Ступінь взаємності реакції Заходу на західні ініціативи Вірменії буде вирішальною, і роль Заходу має залишатись обережною та вибірковою³⁵.

При цьому важливо розуміти, що Вірменія – невелика, економічно небагатополучна країна з найменшою територією та населенням серед 12 колишніх радянських республік. Росія має серйозні важелі економічного

³³ "Statement by Azerbaijan's Ministry of Defense," September 19, 2023, <https://mod.gov.az/en/news/statement-by-azerbaijan-s-ministry-of-defense-49350.html>.

³⁴ Robert Ananyan on X, "Russian Propagandists Margarita Simonyan and Vladimir Solovyov Have Even Called on Armenians to Participate in Anti-government Demonstrations," <https://twitter.com/robananyan/status/1707133662997696672>.

³⁵ Див. Michael C. Keays, "What the Resolution of the Nagorno-Karabakh Conflict Teaches Us," *Kennan Cable*, no. 86 (Wilson Center, December 2023), www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/uploads/documents/KennanCable86.pdf.

впливу на Вірменію, як показано в Табл. 2. Якщо Захід хоче запобігти несприятливим змінам у Єревані, він має діяти рішуче і виділити більше ресурсів для підтримки нинішнього політичного курсу Вірменії. Це передбачає дипломатичну підтримку та відчутну економічну допомогу для зміцнення незалежності та стабільності Вірменії в умовах зовнішнього тиску.

Втрата Вірменією територій, які вона займала з початку 1990-х по 2020 рр., стала важливим поворотним моментом в історії країни. Завдяки зменшенню залежності від Росії Вірменія здобула деяку самостійність, хоч і з невизначеністю щодо стійкості своєї державності за нинішньої менш корумпованої демократичної влади. Зусилля прем'єр-міністра Нікола Пашиняна зі зміцнення єдності в країні зрозумілі, оскільки він прагне покласти відповідальність за втрати в першу чергу на Азербайджан, водночас говорячи про роль Російської Федерації:

Здійснені Азербайджаном в останні роки атаки на Республіку Вірменія призводять до очевидного висновку, що ті системи зовнішньої безпеки, частиною яких ми є, не ефективні з погляду державних інтересів та безпеки Республіки Вірменія. Це проявилось і під час 44-денної війни, і під час подій у травні та листопаді 2021 року, а також у вересні 2022 року, і цей список можна продовжити. Захоплення Хцаберда і Хін Тахера в Нагірному Карабаху в грудні 2020 року і взяття полон більше 60 вірменських військовослужбовців, події Паруха, численні прояви терору проти вірменського населення Нагірного Карабаху, незаконне блокування Лачинського коридору, здійснений 19 вересня напад Азербайджану на Нагірний Карабах викликають серйозні питання про цілі й мотиви миротворчого контингенту Російської Федерації у Нагірному Карабаху³⁶.

Незгода Російської Федерації з цією заявою не дивує і частково виправдана. Вірменія не могла розраховувати на допомогу ОДКБ (Росії) у збереженні контролю над територіями, які вона окупувала силою, а отже, незаконно, на початку 1990-х років. Крім того, Росія відкинула версію про те, що напади 19 вересня 2023 року були спровоковані незаконною присутністю вірмен у Нагірному Карабаху.

Натомість Росія наголошувала на своїх добрих намірах, попередивши, що «єреванське керівництво робить величезну помилку, свідомо намагаючись зруйнувати багатогранні та багатовікові зв'язки Вірменії з Росією та роблячи країну заручником геополітичних ігор Заходу. Впевнені, що це усвідомлює і переважна більшість вірменського населення»³⁷. Наміри російської дипломатії очевидні: домогтися зміни уряду у Вірменії на проросійський і

³⁶ «Послание премьер-министра Никола Пашиняна о Независимости», *Премьер-министр Республики Армения*, 24 сентября 2023, <https://www.primeminister.am/ru/statements-and-messages/item/2023/09/24/Nikol-Pashinyan-messages/>.

³⁷ Министерство иностранных дел Российской Федерации, «Заявление МИД России в связи с посланием Премьер-министра Республики Армения Н.В.Пашиняна и ситуацией вокруг Нагорного Карабаха», 25 сентября 2023, https://mid.ru/ru/foreign_policy/news/1906229/.

Таблиця 2. Показники 12 держав³⁸

	Індекс людського розвитку (HDI) (2022)	Індекс сприйняття корупції (CPI) (2022)	Рейтинг свободи людини (HF) (2023)	Індекс демократії (EIU) (2022)	Індекс паспорта Henley (2022)
Вірменія	85	63-64	40-41	82 (гібридний режим)	66
Азербайджан	91	157-161	127	134 (авторитарний режим)	70
Білорусь	60	91-93	109	153 (авторитарний режим)	78
Грузія	63	41-44	40-41	90 (гібридний режим)	116
Казахстан	56	101-109	106	127-128 (авторитарний режим)	76
Киргизстан	118	140-141	81	116 (авторитарний режим)	64
Молдова	80	91-93	61	69 (слабка демократія)	121
Росія	52	137-139	126	146 (авторитарний режим)	119
Таджикистан	122	150-156	153	156-157 (авторитарний режим)	60
Туркменістан	91	167-170	нема даних	161 (авторитарний режим)	53
Україна	77	116-122	98	87 (гібридний режим)	144
Узбекистан	101	126-129	нема даних	149 (авторитарний режим)	59

³⁸ За даними Human Development Index, Corruption Perception Index, Human Freedom Index, Democracy Index, Henley Passport Index на 2 жовтня 2023 р.

відновити залежність Вірменії від Росії. Однак нинішня активна участь Росії у війні проти України може відвернути її увагу та ресурси, тому Росія намагається пом'якшити розбіжності з Єреваном і чекає свого часу.

Таким чином, здійснилося пророцтво Євгена Примакова, колишнього керівника зовнішньої розвідки, а потім міністра закордонних справ і прем'єр-міністра Росії. У 1994 році він передав президенту Вірменії Левону Тер-Петросяну таке послання: «Азербайджан вміє працювати й чекати. Ресурси в них є. Мине 10, 20, 30 років, вони наберуться сил і заберуть у вас ВСЕ»³⁹. З евакуацією всього вірменського населення з Нагірного Карабаху наприкінці вересня 2023 року та розпуском цього утворення 31 грудня 2023 року важлива глава історії добігла кінця. Хоча це спричинило серйозну гуманітарну кризи для Вірменії, зі 110 000 біженців у країні з населенням 2,9 мільйона осіб, і якщо втрата Нагірного Карабаху не призведе до зміни керівництва в Єревані, до чого, прямо чи опосередковано, прагне Росія, у Вірменії з'явилась можливість розпочати нову главу своєї історії. Будемо сподіватись, що ця глава виявиться більш успішною, ніж попередня залежність від Росії.

Азербайджан на чолі з президентом, чия легітимність після другої перемоги в Нагірному Карабаху ще більше зросла, швидше за все, продовжить свій нинішній політичний курс, що характеризується суворим авторитарним правлінням у країні та багатовекторною зовнішньою політикою на міжнародній арені. Економіка Азербайджану, дуже залежна від експорту вуглеводнів і не надто диверсифікована, і надалі отримуватиме доходи від Заходу, користуючись збільшенням частки на ринку через санкції проти Росії. Незважаючи на це, Азербайджан підтримуватиме тісні зв'язки з Росією за нинішнього керівництва, частково завдяки схожості між бакинським і московським режимами.

Грузія протягом двох десятиліть залишалася найбільш орієнтованою на Захід державою Південного Кавказу. За цей час соціальні зміни призвели до значного зниження впливу Росії: російські електронні ЗМІ втратили авторитет, а молоде покоління попрощалося з російською мовою. Ця тенденція особливо яскраво виявилась в епоху Саакашвілі (2004-2013 рр.). Війна з Росією у серпні 2008 року і наступне «визнання» Росією «незалежності» Абхазії та Південної Осетії ще більше загострили відносини між двома країнами. Після того, як президент Саакашвілі залишив свій пост (і країну), Грузія продовжила дотримуватися прозахідного курсу за нового керівництва. Незважаючи на політичну напруженість, економічні зв'язки між Грузією та Росією останніми роками розвиваються, спостерігається значне зростання двосторонньої торгівлі, а російські туристи стали важливим джерелом доходу для грузинського туристичного бізнесу. Однак ці події викликали у грузинському суспільстві дебати про нинішній політичний курс країни. Деякі сприймають

³⁹ «Они наберут силы и...»: Исполнилось пророчество Примакова 30-летней давности о Нагорном Карабахе», 13 ноября 2020, https://tsargrad.tv/news/oni-naberut-sily-i-ispolnilos-prorochestvo-primakova-30-letnej-davnosti-o-nagornom-karabahe_297593.

політику уряду як зраду, звинувачуючи його у надмірному зближенні з Москвою, інші виступають за збереження добрих стосунків із великим північним сусідом Грузії. Цей хиткий баланс вказує на тонкощі зовнішньої політики Грузії, що характеризується стратегічним балансуванням, знаним як «багатовекторна політика». Незважаючи на деяке невдоволення Заходу темпами приєднання Грузії до санкцій проти Росії та періодичні сумніви у їх дотриманні, Грузії вдалося зберегти хиткий баланс. Країна залишається непохитною в принципових питаннях, таких, як відмова від відновлення дипломатичних відносин з Росією, поки Москва підтримує дві створені нею самопроголошені держави. Водночас Грузія виграла від розширення економічних зв'язків з Росією. Картину доповнюють десятки тисяч громадян Росії, які переселилися до Грузії, частково через російську агресію проти України та наступний указ про мобілізацію 2022 року, що загострило відносини в суспільстві. Однак Грузія керується власним досвідом, зокрема, війни з Росією 15 років тому, яка дала глибоке розуміння важливості міжнародної солідарності в таких ситуаціях.

Держави Центральної Азії

Центральна Азія відома як регіон колишнього Радянського Союзу, де Росія має виключно сильні позиції, а присутність Заходу залишається слабкою. Серед факторів, що сприяють цьому – географічна віддаленість від Європи та Північної Америки, відсутність офіційного статусу п'яти держав Центральної Азії в Євросоюзі (їх часто називають «сусіди сусідів»), обмежена економічна взаємодія із Заходом (до певної міри винятком є Казахстан), а також нескінченні проблеми з політичною та економічною трансформацією регіону. Тому для держав Центральної Азії Росія стала основним партнером, за відсутності серйозної альтернативи, що пропонує відмінний демократичний порядок денний. Проте в Центральній Азії з'являється конкурент, який, на відміну від Заходу, не пропонує альтернативної політичної моделі та просуває обмежений порядок денний для партнерів: це Китай. Державний порядок денний Китаю не всеосяжний, оскільки він не висуває системних вимог до партнерів. При цьому Китай уникає торкатися таких делікатних тем, як права людини, характер свого політичного режиму, Тайвань, Гонконг, Тибет і поводження з уйгурським населенням. Такий підхід, безперечно, подобається авторитарним лідерам регіону. Але Китай є альтернативою Росії, а та не може коментувати протиріччя через свою залежність від Пекіна. Це створює фундаментально іншу ситуацію, порівняно із Заходом, де Росія голосно заявляє про себе та загострює протиріччя, щоб винести свої проблеми на загальне рівень та добитися «патріотичного згуртування» всередині країни. У Центральній Азії питання не стоїть «або-або»; країни регіону можуть лавірувати між двома найвпливовішими гравцями. Держави Центральної Азії уважно стежать за наслідками зміни балансу сил Росії та

Китаю. Мірою того, як Росія загрузає в Україні, та з її неминучим послабленням залежність від Китаю зростатиме; при цьому робляться певні спроби повністю не втратити увагу Заходу.

Для держав Центральної Азії повномасштабна війна Росії проти України почалась в той момент, коли вони відчували погіршення ситуації з безпекою. Насамперед це було пов'язано із захопленням влади талібами в Афганістані у серпні 2021 року та заворушеннями в Казахстані у січні 2022 року. З огляду на ці обставини більше покладання на Росію було логічним, особливо для трьох держав, що входять до Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ). Можна було очікувати, що через свою залежність держави Центральної Азії «змиряться» з російською агресією, і вони справді так і зробили. Однак ніхто з них не став на бік Росії на Генеральній асамблеї ООН: вони або утрималися, або не брали участі в голосуванні з резолюції, що засуджує агресію. При ближчому розгляді зрозуміло, що по суті реакція п'яти країн не однакова. Розуміння їхнього підходу до Росії ускладнюється тенденцією західних ЗМІ концентруватися на сенсаційності подій, а не на стійких тенденціях. Західні ЗМІ часто акцентують увагу на заявах і подіях, що вказують на розрив відносин між Москвою та регіоном. Враховуючи це застереження, можна констатувати, що низка держав Центральної Азії дистанціювалася від Росії.

Головний інтерес викликало дистанціювання Казахстану, найбільшої країни Центральної Азії з найбільшим ВВП. Через місяць після початку повномасштабної війни Казахстан офіційно пообіцяв не допомагати Росії оминати санкції⁴⁰. Ходили чутки, що Росія просила про військову участь (хоча б символічну) Казахстану в агресії, але його президент відразу відхилив цю пропозицію. Президент Токаєв також відмовився визнати так звані Донецьку й Луганську Народні Республіки⁴¹. Крім того, Казахстан надав Україні гуманітарну допомогу, хоча, на відміну від Вірменії трохи пізніше, Астана не робила з цього символічного жесту. Коли президент Токаєв зустрівся зі своїм російським колегою 16 травня 2022 року в Москві та 17 червня на Петербурзькому міжнародному економічному форумі, Токаєв не залишив сумнівів у позиції своєї країни у російсько-українській війні. У Санкт-Петербурзі, посилаючись на Статут ООН як основу міжнародного права, президент Токаєв заявив:

Підраховано, що якщо право націй на самовизначення насправді буде реалізовано на всій земній кулі, то замість 193 держав, які зараз входять

⁴⁰ Georgi Gotev, "Kazakh Official: We Will Not Risk Being Placed in the Same Basket as Russia," *Euractiv*, March 29, 2022, Interview with Timur Suleimenov, Deputy chief of staff of the presidential administration of Kazakhstan, <https://www.euractiv.com/section/central-asia/interview/kazakh-official-we-will-not-risk-being-placed-in-the-same-basket-as-russia/>.

⁴¹ Georgi Gotev, "Kazakhstan Takes Distance from Russia's Ukraine War," *Euractiv*, March 2, 2022, <https://www.euractiv.com/section/central-asia/news/kazakhstan-takes-distance-from-russias-ukraine-war/>.

до ООН, на Землі виникне понад 500-600 держав. Звісно, це буде хаос. З цієї причини ми не визнаємо ні Тайвань, ні Косово, ні Південну Осетію, ні Абхазію. І, мабуть, цей принцип буде застосований до квазідержавних територій, якими, на наш погляд, є Луганськ та Донецьк⁴².

Крім побоювань, які прецедент вторгнення Росії в Україну міг викликати у Казахстану, той має спільний кордон із Російською Федерацією протяжністю майже 7600 км, а серед його громадян – 3,5 мільйона етнічних росіян (друге місце після України серед посткомуністичних країн), більшість із яких мешкають поблизу спільного кордону. Відносна сталість Казахстану у війні в Україні порівняно з його сусідами може бути також пов'язана зі спогадами про висловлювання президента Путіна в серпні 2014 року в ході питань і відповідей в організованому Кремлем молодіжному таборі, де той сказав: «У казахів не було державності ніколи», і, віддавши належне казахстанському керівництву за «[створення] держави на території, на якій держави не було ніколи», заявив, що казахстанському суспільству вигідно залишатися у «великому російському світі» – ці висловлювання не сподобалися казахстанській громадськості та владі. Подібні заяви робили й інші політичні діячі, наприклад депутат Держдуми та відомий аналітик В'ячеслав Ніконов. За його словами, «Казахстану просто не існувало, Північний Казахстан взагалі не був заселений... Вони [казахи] були набагато південніше. І, власне, територія Казахстану – це великий подарунок з боку Росії та Радянського Союзу»⁴³. Після вищезгаданої заяви Путіна тодішній президент Казахстану Назарбаєв вирішив називати Євразійський союз Євразійським економічним союзом, виключивши поглиблення та розширення його завдань. У березні Казахстан дозволив рідкісну антивоєнну демонстрацію в Алмати за участю 3000 осіб. Токаєв також був одним із небагатьох пострадянських лідерів, які розмовляли з лідером України Володимиром Зеленським та пропонували посередництво між ним і Путіним.

Незважаючи на свої негативні наслідки, війна в Україні також відкриває деякі можливості для країн, які можуть постачати стратегічні товари (енергоносії та інші природні ресурси), оскільки Росія значно скоротила загальний експорт зерна, олії, природного газу та нафти через західні санкції. Проте слід розуміти, що Росія не вітає «добровольців», готових замінити товари, експорт яких скоротився чи бойкотується. Про це свідчить реакція Москви на пропозицію Казахстану збільшити експорт нафти через російський порт Новоросійськ, через який йде дві третини всього експорту нафти, в липні

⁴² Almaz Kumenov, "Russia Blocks Kazakhstan's Main Outlet for Oil Export," *eurasianet*, July 6, 2022, <https://eurasianet.org/russia-blocks-kazakhstans-main-outlet-for-oil-exports>.

⁴³ Слова В'ячеслава Ніконова в ефірі програми Першого каналу «Большая игра» 10 грудня 2020 р. Bruce Pannier, "An Old Refrain: Russian Lawmakers Question Kazakhstan's Territorial Integrity, Statehood," *Radio Free Europe/Radio Liberty*, December 16, 2020, <https://rferl.org/a/russia-lawmakers-question-kazakhstan-territorial-integrity-statehood/31003732.html>.

2022 року. Реагуючи на наміри Казахстану, регіональний суд на сході Росії наклав місячну заборону на плани Казахстану, нібито встановивши, що Каспійський трубопровідний консорціум (у складі восьми європейських, російських і казахстанських нафтових компаній) «скоїв екологічні порушення». Заборона з'явилась лише через день після того, як президент Казахстану Токаєв запропонував допомогти ЄС, збільшивши експорт нафти для «стабілізації світового енергетичного ринку». Один аналітик оцінив фінансові втрати казахстанської економіки від цього рішення у 500 мільйонів доларів США⁴⁴. Однак Росія дуже скоро переглянула свою позицію, і «незалежний суд» скасував рішення. Це чітко показало, що Москва обмірковувала, скільки своїх союзників і партнерів вона може відштовхнути і чи не краще зберегти взаємодію з ними. Пізніше удар України по портових спорудах у Новоросійську вплинув і на експорт казахстанської нафти. Стратегія Казахстану діяти як резервний постачальник певних товарів і дотримуватися режиму санкцій, уникаючи, таким чином, вторинних санкцій, спрацювала.

Для Узбекистану, найбільш густонаселеної країни Центральної Азії та другої за величиною економіки регіону, проблема пов'язана перш за все з тим, що відтоді, як президент Шавкат Мірзієєв посів цю посаду в 2016 році, економічна співпраця нібито процвітала, з упором на великі російські інвестиції за рахунок російських кредитів, включаючи будівництво атомної електростанції⁴⁵. Проте залишається відкритим питання, чи залишаться ресурси доступними та чи будуть проекти реалізовані вчасно. Узбекистан також постачає велику кількість мігрантів на російський ринок праці. Хоча частка грошових переказів у його ВВП⁴⁶ менша, ніж у двох інших держав Центральної Азії, на неї теж впливає волатильність російської економіки. На російський ринок праці впливають, з одного боку, економічний спад у Росії, а

⁴⁴ Kumenov, "Russia Blocks Kazakhstan's Main Outlet for Oil Export; "Russia Reverses Course on Oil Pipeline Needed by Kazakhstan," *eurasianet*, July 11, 2022, <https://eurasianet.org/russia-reverses-course-on-oil-pipeline-needed-by-kazakhstan>.

⁴⁵ Ildar Yakubov, "Opportunities and Limits of Cooperation Between Uzbekistan and Russia," *Central Asian Bureau for Analytical Reporting (CABAR)*, July 12, 2021, <https://cabar.asia/en/opportunities-and-limits-of-cooperation-between-uzbekistan-and-russia>; "4th Meeting of the Russia-Uzbekistan Joint Commission at the Level of Heads of Government," *The Russian Government*, September 18, 2023, <http://government.ru/en/news/49526/>.

⁴⁶ У 2021 р. заявки на так звані «патенти» (дозволи працювати) подали 4,5 млн. громадян Узбекистану, але отримали їх лише 1,3 млн. Частка грошових переказів у ВВП Узбекистану – країни з населенням понад 32 млн. осіб і великою економікою – менша, ніж у Киргизстані та Таджикистані. У 2022 р. це було 20,82% ВВП, але вона суттєво коливається в залежності, зокрема, від вартості рубля (наприклад, у 2015 р. вона становила 5,62%, а протягом більшої частини останніх восьми років – від 11 до 15%). "Uzbekistan: Remittances, Percent of GDP," based on World Bank data, https://www.theglobaleconomy.com/Uzbekistan/remittances_percent_GDP/. Цікаво буде дізнатися, чи призведе війна до збільшення попиту на іноземну робочу силу і до зростання пропозиції. Caress Schenk, "Post-Soviet Labor Migrants in Russia Face New Questions amid War in Ukraine," *Migration Information Source*

з другого боку, потреби в робочій силі для війни та військової промисловості. Враховуючи економічні труднощі Росії та її переорієнтацію на військову економіку, її партнери теж несуть тягар деяких із її проблем.

Таджикистан потрапив до заголовків газет, коли президент країни Емомалі Рахмон розкритикував Росію на зустрічі з Володимиром Путіним та іншими президентами країн Центральної Азії. Президент Рахмон виступив із заплутаною семихвилинною заявою, наголосивши на двох ключових моментах:

1. Держави Центральної Азії, особливо малі, прагнуть поваги і не бажають, щоб з ними поводилися, як за радянських часів, коли тільки Казахстан та Узбекистан Радянські Соціалістичні Республіки мали вагу в регіоні.
2. Вони хочуть більше російських інвестицій.

Однак було б перебільшенням припускати, що президент Рахмон, який очолює невелику і традиційно залежну від Росії країну з 1994 року, кинув прямий виклик своєму колезі. Це був скоріше крик душі, в якому також побачили ознаку послаблення російського впливу у сусідніх країнах⁴⁷. Заклик до Росії більше інвестувати в Таджикистан показав, що кілька невеликих, слабких і бідних пострадянських держав демонструють утилітарний підхід, а значить, скорочення економічних зобов'язань Росії призведе до того, що багато хто потрапить в обійми інших держав, насамперед – Китаю, але не тільки. Через небезпеку та велику кількість таджицьких трудових мігрантів у Росії, чії перекази забезпечують понад чверть ВВП країни⁴⁸, Душанбе напевно чи може дозволити собі тривалі погані стосунки з Москвою.

Киргизстан і Туркменістан були найменш помітні, хоч і з різних причин. У Бішкеку президент Джафаров прагнув зміцнення влади, розуміючи з історії країни, що цього неможливо досягти без підтримки чи хоча б невтручання Росії. Але він пропустив зустріч із Путіним, щоб уникнути зустрічі з Рахмоном через тривалу прикордонну суперечку двох країн. Він також шукав можливостей для взаємодії зі США, незважаючи на те, що його режим був виразно менш демократичним, ніж у деяких із його попередників. Туркменістан залишався в тіні декларованого «позитивного нейтралітету».

(Migration Policy Institute), February 7, 2023, www.migrationpolicy.org/article/labor-migrants-russia-ukraine-war.

⁴⁷ Докладний аналіз цієї події див. у Ryota Saito, "The Sense of Distance between Central Asia and Russia Seen from the CIS Summit: The Background to the Rahmon Statement, and Putin's 'View of the Alliance'," *International Information Network Analysis (Sasakawa Peace Foundation)*, December 13, 2022, https://www.spf.org/iina/en/articles/saito_02.html.

⁴⁸ У 2015-2022 рр. частка переказів у середньому становила 31,15% ВВП Таджикистану, але у 2022 р., зокрема, через зміцнення російського рубля, вона склала 50,95 %: "Tajikistan: Remittances, percent of GDP," based on World Bank data, https://www.theglobaleconomy.com/Tajikistan/remittances_percent_GDP/.

Більшість держав Центральної Азії старанно дистанціювалися і оцінювали наслідки розвитку ситуації в Росії, прагнучи зберегти гнучкість реагування. Оскільки війна тривала, і кінця їй не було видно, держави Центральної Азії зробили свої висновки: Росія буде більше, ніж будь-коли, зайнята Україною та загальним суперництвом з політичним Заходом, що призведе до скорочення поставок енергоносіїв та меншої кількості ресурсів, доступних для Центральної Азії, через прямі витрати військового конфлікту. Ці міркування прозвучали на Чолпон-Атинському саміті п'яти президентів країн Центральної Азії в липні 2022 року, що свідчить про реакцію на зміну економічних і геополітичних реалій. Аналітики підсумовують: «...ми бачимо, що Росія віддає Китаю роль головного покровителя країн Центральної Азії. Вакуум не залишиться незаповненим – його поступово заповнить Китай»⁴⁹. Поки що, однак, неясно, чи незворотний цей процес, особливо якщо врахувати, що Китай стикається з низкою труднощів через все більш підозрілу і недружню зовнішню обстановку і менш динамічне керівництво в Пекіні.

Послаблення російського впливу виходить за межі двосторонніх відносин з іншими незалежними державами колишнього Радянського Союзу. Існують побоювання потенційних побічних ефектів для організацій, фактично створених з ініціативи Росії та під її керівництвом. Двома головними з них є Організація Договору про колективну безпеку (ОДКБ) та Євразійський (економічний) союз (ЄАЕС).

У той час, як залежність безпеки інших держав від Росії зростає через зростання загроз, Росія в основному будувала відносини у сфері безпеки на двосторонній основі, а не в рамках альянсу шести країн, не прагнучи легітимності, яку могла б забезпечити багатостороння структура. Однак усередині ОДКБ відбулися зміни – Киргизстан і Росія скасували навчання, останні з яких мали пройти у Таджикистані. У випадку з Киргизстаном Бішкек послався на відсутність захисту з боку ОДКБ під час прикордонних сутичок із Таджикистаном⁵⁰. Відкликання Вірменією свого посла в ОДКБ 5 вересня 2023 року⁵¹ та подальша неучасть Вірменії у саміті ОДКБ у листопаді 2023 року поставили під сумнів її членство у цій організації. Втім, речник законодавчих зборів Вірменії запевнив партнерів з ОДКБ, що «Вірменія не приймала рішення про вихід із ОДКБ»⁵². У Вірменії часто згадували відсутність підтримки

⁴⁹ Olzhas Auyezov, “‘We Want Respect’: Putin’s Authority Tested in Central Asia,” *Reuters*, October 18, 2022, <https://www.reuters.com/world/we-want-respect-putins-authority-tested-central-asia-2022-10-18/>.

⁵⁰ Luca Anceschi, “The Right Distance: Russia-Central Asia Relations in the Aftermath of the Invasion of Ukraine,” *Russian Analytical Digest*, no. 289, November 30, 2022, https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/86793/ssoar-russanald-2022-289-anceschi-The_Right_Distance_Russia-Central_Asia.pdf.

⁵¹ Yan Shenkman, “Armenia Says Farewell to the Russian Empire – but It’s Not Over Yet,” *Open Democracy*, September 22, 2023, <https://www.opendemocracy.net/en/odr/armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh-coup-yerevan-russia-pashinyan-putin/>.

⁵² “After Pashinyan, Simonyan Also Refuses to Participate in CSTO Meeting; Response from Russia,” *Caucasus Watch*, November 23, 2023, <https://caucasuswatch.de/en/>

Росії під час Нагірно-Карабахського конфлікту на свідчення того, що ОДКБ не гарантує належним чином її безпеку. Однак цей аргумент можна вважати необґрунтованим, оскільки Вірменія окупувала Нагірний Карабах у 1993 році. Чи слугує ОДКБ інтересам безпеки Вірменії, вирішувати самій цій країні. У той час, як активність ОДКБ в Центральній Азії знизилась, вона зросла в Білорусі⁵³. Як зазначено вище, явне дистанціювання Вірменії та м'якше дистанціювання інших країн, таких, як Казахстан і Киргизстан, вказують на ослаблення ОДКБ. Однак, можливо, дехто зарано робить висновок про те, що ця організація приречена зникнути⁵⁴, нехай неофіційно. Майбутнє ОДКБ залежить від таких факторів, як тривалість нинішньої війни та відцентрові сили, що віддаляють сторони одна від одної.

ЄАЕС перебуває у безвиході; він не розширюється з 2015 року. Оскільки два його члени, Вірменія та Киргизстан, мають дуже невеликий ВВП, організація залишається значною мірою орієнтованою на Росію. Внаслідок цього економічні відносини дуже централізовані. Малоімовірно, що ЄАЕС зможе розширитися чи поглибитись у найближчому майбутньому. ЄАЕС існує для проформи, а не для реальної економічної інтеграції на пострадянському просторі. Найменші країни-учасниці неохоче погоджуються на спільну валюту, яку давно просуває президент Путін. Вони стурбовані тим, що на вартість єдиної валюти дуже вплинуть економічні показники Росії, з огляду на те, що там нею користуватимуться 142 мільйони зі 182 мільйонів громадян п'яти країн-учасниць.

Висновки

Загалом визнається, що Російська Федерація вийде ослабленою із агресивної війни, яку вона розв'язала проти України. Цей результат здається неминучим, незалежно від того, чи зможемо ми точно передбачити кінцевий підсумок. Помилкове припущення, що повного контролю над південно-західним сусідом можна досягти військовою силою, призвело до втрат історичних масштабів на різних фронтах. Це дало розуміння, що відносна міць Росії, зокрема, її потужні збройні сили та величезні запаси вуглеводнів, не забезпечує очікуваної переваги. Хоча військова машина Росії, зіткнувшись із проблемами, продемонструвала деяке поліпшення після визнання недоліків її загальної стратегії, вона все ще далека від вражаючої демонстрації, яку можна було спостерігати, коли її війська марширували Красною площею.

news/after-pashinyan-simonyan-also-refuses-to-participate-in-csto-meeting-response-from-russia.html.

⁵³ "Three Military Drills Are Planned in Belarus during This Year," *Belta.by*, February 13, 2023, www.belta.by/politics/view/provedenie-treh-uchenij-odkb-zaplanirovano-v-belarusi-v-etom-godu-549880-2023/.

⁵⁴ Mark Temnycky, "The Demise of Putin's Little Non-NATO," *Center for European Policy Analysis (CEPA)*, September 6, 2023, <https://cepa.org/article/the-demise-of-putins-little-non-nato/>.

Більше того, застосування сили проти дружньої незалежної держави викликало питання серед друзів і союзників Росії та всього світу про те, чи не є Росія імперською державою, яка без вагань застосовує військову силу навіть проти споріднених країн. Крім того, готовність Москви використовувати вуглеводні для шантажу зрештою призвела до взаємозалежності, а не до залежності її клієнтів від Росії, оскільки остання зіткнулася з проблемою санкцій, котрі обмежують експорт цих товарів до Європи. Більше того, європейські клієнти можуть і не захотіти повертатися на російський ринок, зокрема, через «Зелений курс» ЄС, спрямований на зниження залежності країн ЄС від вуглеводнів у довгостроковій перспективі. Ці чинники сприяють об'єктивному ослабленню позицій Росії. Сприйняття Росії у довгостроковій перспективі теж погіршилося: багато хто в усьому світі тепер сприймає цю країну як божевільного гравця в міжнародній політиці, який регулярно вдається до підливних дій. Війна проти України спонукала ряд сусідніх з Росією країн виявляти крайню обережність у відносинах із нею.

Росія могла б проводити іншу політику та відігравати позитивну роль у світі, але створення такого позитивного образу вимагатиме застосування іншого набору засобів, стабільної політики та готовності діяти з дуже далеким прицілом. Створення позитивного образу є складним завданням і потребує послідовної політики. Це набагато складніше, ніж шкодити чужим планам, що вона часто робить.

Так звані пострадянські держави помітили довготривалі зміни, спричинені останніми подіями, та відреагували на них. Хоча вони й не повністю розірвали зв'язки з Росією, крім тих держав, чиї відносини вже були напруженими, вони прагматично скоригували свою політичну орієнтацію і знизили залежність від Росії. Це означає прискорення природної тенденції дистанціювання між Москвою та іншими столицями, яка почалась із розпадом Радянського Союзу. Таке прискорене дистанціювання суттєво сприятиме подальшому ослабленню «російськоцентричного» характеру пострадянського простору, сприяючи розмаїттю та ініціюючи процеси, які зменшать залежність від Росії. Хтось може сказати, що вони хочуть «злізти з голки», але, можливо, «дистанціювання безпрецедентними темпами» точніше відображає суть. Наслідки війни Росії проти України покажуть, наскільки збережеться розстановка сил на пострадянському просторі.

Важливо розуміти, що Росії дуже подобається схожість режимів на пострадянському просторі. Коли якась із цих держав приймає (напів) демократичну систему, Росія сприймає це як втрату керованості. Вона розглядає такі зміни як незнайомі системи, з якими потрібно боротися, як вікно для західного впливу. Враховуючи, що альтернативна пропозиція Москви порівняно слабка, вона намагається запобігти або розвернути такий розвиток подій, використовуючи політичні, гібридні чи навіть військові засоби, коли це необхідно. Однак є низка держав, у яких Росія бачить і використовує системну схожість, наприклад, Азербайджан, Білорусь та п'ять держав Цент-

ральної Азії. Тому наразі правильніше говорити про внутрішнє розмежування всередині колишнього Радянського Союзу, а не про повну зміну. Це проявляється у щонайменше частковому сприйнятті західних цінностей у всьому регіоні (див. Табл. 2).

Процес розмежування впадає в очі у високій політиці, особливо у політиці, пов'язаній з державним суверенітетом та безпекою. Однак залишається незрозумілим, якою мірою це розмежування торкнеться економічного співробітництва, де Росія продовжує відігравати важливу роль, забезпечуючи більше половини сукупного ВВП 12 пострадянських держав. Лише деякі держави успішно переорієнтували свої зовнішньоекономічні зв'язки на інші ринки, джерела інвестицій та кредиторів. Якщо ця тенденція збережеться і Росія не зможе знайти інноваційні способи подолання ерозії економічних відносин, вона зіткнеться з побічним ефектом додаткових витрат своєї агресії. Тим не менш, у даний час Росія залишається великим, у деяких випадках – основним економічним партнером для багатьох держав. Це пов'язано з такими факторами, як вкрай асиметричний розподіл ВВП, обсяг інвестицій у ряді держав та їхня залежність від інфраструктури, що належить Росії, такої, як трубопроводи (див. Табл. 3). Без поступових змін у цій сфері та появи життєздатних альтернатив як на Сході (Китай), так і на Заході, залежність від Росії поступово знижуватиметься. Зрозуміло, що Росія прагне уникнути такої ситуації і в ряді випадків намагається їй протидіяти. Однак поки що не ясно, чи принесуть ці спроби хоча б частковий успіх.

Таблиця 3. Показники 12 держав колишнього СРСР⁵⁵

	Територія (км ²)	Населення (2023 – оцінка)	ВВП (ПКС), млрд.дол. США(2021)	Частка країни в сукупному ВВП (%)	Номінальний ВВП на душу населення (2021)	Зростання ВВП (%) (2021)
Вірменія	29 743	2 989 091	39 613	0,659	14 200	5,7
Азербайджан	86 600	10 420 515	146 305	2,435	14 400	5,6
Білорусь	207 600	9 383 853	184 482	3,070	19 800	2,3
Грузія	69 700	4 936 390	57 434	0,956	15 500	10,47
Казахстан	2 724 900	19 543 464	496 126	8,257	26 100	4,3
Киргизстан	199 951	6 122 781	32 221	0,5363	4 800	3,61
Молдова	33 851	3 250 532	36 637	0,609	14 000	13,94
Росія	17 098 242	141 698 923	4078 000	67,877	28 000	4,75
Таджикистан	144 100	9 245 937	38 058	0,633	3 900	9,2
Туркменістан	488 100	5 690 818	92 331	1,536	15 000	6,3
Україна	603 550	43 306 477	535 579	8,914	12 900	3,4
Узбекистан	447 400	31 104 937	270 062	4,495	7 700	7,42

⁵⁵ На основі даних <https://cia.gov> та розрахунків автора, 27 квітня 2023 р.

Неясно, чи усвідомлюють цю небезпеку в Москві, чи мають ті, хто її розуміє, достатній вплив, щоб змінити політичний курс, і, в кінцевому підсумку, чи зможе менш ефективна, занепадаюча і переорієнтована на військове виробництво російська економіка вирішити цю проблему в повному обсязі, або вона назавжди втратить своїх історично найближчих партнерів чи багатьох із них.

Схоже, що колишні радянські республіки, які почали процес демократизації та орієнтації на Захід до російської агресії проти України у 2022 році, досягли більшого успіху у дистанціюванні від Росії. Ці країни, ймовірно, встигли диверсифікувати свої політичні та економічні зв'язки, тим самим зменшивши свою залежність від Росії.

Застереження

Представлені тут погляди належать виключно автору і не відображають офіційну позицію Консорціуму військових академій та інститутів вивчення проблем безпеки програми «Партнерство заради миру», організацій-учасниць чи видавців Консорціуму.

Подяка

Connections: The Quarterly Journal, Vol. 21, 2022, видано за підтримки уряду США.

Про автора

Д-р **Пал Дунай** – колишній викладач тематики НАТО та європейської безпеки в Центрі Маршалла та науковий керівник курсів PASS, ESS-E і SES. Був директором Академії ОБСЄ у 2014-2016 рр., директором Міжнародного навчального курсу політики безпеки у Женевському центрі політики безпеки (GCSP) у 1996-2004 та 2007-2014 рр., директором Угорського інституту міжнародних відносин у 2007 р. та старшим науковим співробітником Стокгольмського міжнародного інституту дослідження миру (SIPRI) з 2004 по 2007 рр. *Електронна пошта*: pal.dunay@marshallcenter.org